

Schwann, Stanisław

Z dziejów wydawnictw dzieł zbiorowych Karola Marksa

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 3/2, 243-264

1958

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Schwann

Z DZIEJÓW WYDAWNICTW DZIEŁ ZBIOROWYCH KAROLA MARKSA

Jest zjawiskiem paradoksalnym, że całość prac człowieka, który w tak decydujący sposób wpłynął na rozwój nauki, na losy społeczne i polityczne świata do dnia dzisiejszego, nie została w całości ogłoszona; a nawet te prace, które zostały ogłoszone, są nieraz niedostępne. Tymczasem prace nawet drugorzędnych autorów (na skalę światową) są często w całości wydane z największą pieczołowitością bez pominięcia drobniejszych nawet odmian i wersji.

Sytuacja ta doprowadza do tego, że znajomość dzieł Marksa opiera się tylko na ogłoszonym jego dorobku i przeżywamy od czasu do czasu sensacje edytorskie w postaci pojawienia się nieznanych dotychczas jego prac. Wydaje się więc, że dzieje wydawania dorobku literackiego Marksa warte są chociażby tylko pobieżnego poznania.

Losy spuścizny pisarskiej po Marksie ujawniają się przy uważnym czytaniu komentarzy tych, którzy te dzieła wydawali. Chodzi tu przede wszystkim o Hehringa, Kautskiego, Bebla, Bernsteina czy też Rjazanowa, którzy stykali się i wydawali rękopisy obu klasyków marksizmu. Poza tym wiadomości o losach części rękopisów w czasie ostatniej wojny przynosi nowa bibliografia Marksa pióra Maksymiliana Rubela¹.

Pierwszy pomysł wydania dzieł zbiorowych Marksa powstał z górą sto lat temu, jeszcze za jego życia. Dotyczył on jego prac ogłoszonych w latach 1842 do 1851. Pomysł ten powziął jeden ze współtowarzyszy walki Marksa z 1848 roku, komunista Hermann Becker (nb. w późniejszych latach przedzierzgnął się on z „Czerwonego Bec-

¹ Maximilien Rubel, *Bibliographie des oeuvres de Karl Marx avec en appendice un répertoire des oeuvres de Fr. Engels*, Paryż 1956.

kera“ w narodowo-liberalnego burmistrza Kolonii)². Trudności tego wydawnictwa będą się powtarzały przy wszystkich późniejszych zamierzeniach tego rodzaju aż po dzień dzisiejszy. Becker, z zawodu drukarz, członek przeniesionego w owym czasie (r. 1850) z Londynu do Kolonii Zarządu Związku Komunistów, przedstawia Marksowi swój plan wydania jego artykułów ogłoszonych do tego czasu. Z końcem 1850 roku rozpoczyna się składanie pierwszych stron, mimo ogromnych trudności finansowych i mimo szykan władz w stosunku do drukarni Beckera. W styczniu 1851 r. już 3 pierwsze arkusze są złożone w drukarni, a sam Becker gromadzi — aczkolwiek z trudem — dalsze artykuły Marksa. Prospekt wydany 15.IV.1851 r. przez drukarnię Beckera zawiera następujący plan wydawniczy: prace Marksa zostaną wydane w 2 tomach objętości 25 arkuszy każdy. Do drugiego tomu, głosi prospekt, dodany będzie portret Karola Marksa. Całość będzie rozprowadzona wśród abonentów zeszytami, których ma być dziesięć w cenie po 8 groszy srebrem. Cena księgarska całości będzie znacznie wyższa, bo 1 talar i 15 groszy. Poza tym podaje prospekt, że wydanie to obejmuje artykuły ogłoszone w „Anekdota“, w „Rheinische Zeitung“, „Deutsch-Französische Jahrbücher“, „Westphälischer Dampfboot“, „Gesellschaftsspiegel“ i inne, natomiast nie obejmuje *Misère de la philosophie*, napisanej przez Marksa po francusku.

Z końcem kwietnia zdołano wykonać druk pięciu arkuszy, które stanowiły pierwszy zeszyt. Czy zeszyt ten rozesłano abonentom, jest bardzo wątpliwe. Marks otrzymał, jak pisze do Engelsa, jeden egzemplarz tego zeszytu, a natomiast cały nakład został skonfiskowany u introligatora Hartmanna w związku z aresztowaniem 19 maja Beckera, który został skazany na 5 lat więzienia.

Na tym kończą się pierwsze próby wydania dzieł Marksa, pomijając wysiłki Bermbacha, przyjaciela Beckera, któremu nie udało się dalej realizować jego planu, jak też bezowocne próby Lasalle'a³.

O następnym zamiarze wydania zbiorowego prac Marksa dowiadujemy się w związku z wydaniem pierwszego tomu *Kapitału*, z li-

² Karl Marx, Friedrich Engels, *historisch-kritische Gesamtausgabe, Werke, Schriften, Briefe*, Im Auftrage des Marx-Engels Instituts herausgegeben von D. Rjazanow (wydanie to jest cytowane w znanym skrócie MEGA) dział I, t. 1, s. X przedmowy D. Rjazanowa. H. Becker był w 1862 r. posłem, w 1871 r. burmistrzem Dortmundu, od 1872 r. członkiem Izby Panów, w 1875 r. burmistrzem Kolonii, a w 1884 roku został członkiem Rady Państwa.

³ List Marksa do Engelsa z 3. X. 1851 r. MEGA, dział III, t. 1, s. 190.

stu Engelsa do Marksa (27.IV.1867 r.), w którym ten donosi, że wydawca *Kapitału* Meissner zamierza wydać również i inne prace Marksa. Jednakże nie doszło do porozumienia z tym wydawcą, gdy chodzi o wszystkie dzieła. Podjął się on wydania tylko *Osiemnastego Brumaire'a Ludwika Bonaparte*, który został ogłoszony po raz pierwszy w 1852 roku, w czasopiśmie „Die Revolution“ wydawanym w Nowym Yorku przez J. Weydemeyera. Meissner wydrukował tę pracę w 1869 roku.

Jeszcze raz za życia Marksa powstanie plan wydania jego dzieł po Zjeździe połączeniowym niemieckiej socjaldemokracji; a mianowicie księgarz wrocławski Adolf Hepner zwraca się do Engelsa w r. 1877 z propozycją wydania artykułów publicystycznych tak jego jak i Marksa, uzupełniając ten zbiór *Świątą rodziną* oraz *Położeniem klasy robotniczej w Anglii* jak też *Nędzą filozofii* w niemieckim tłumaczeniu. I ten zamiar pozostał niewykonany z powodu wejścia w życie antysocjalistycznych ustaw Bismarcka (21.X.1878 r.).

Po śmierci Marksa, Plechanow, Akselrod, Wiera Zasulicz i inni socjaliści rosyjscy w swym referacie na kongresie w Kopenhadze (marzec 1883 r.) proponują, by socjaliści niemieccy zebrali fundusz umożliwiający dokonanie popularnego wydania wszystkich jego dzieł, co jednakże nie doszło do skutku. Bez wyniku pozostały również starania R. Meyera, by nakłonić do tego Engelsa (w 1884 r.), na co się ten zajęty opracowywaniem rękopisów *Kapitału* nie zgodził. Engels zgodził się tylko na wydanie kilku mniejszych prac Marksa w szwajcarskim wydawnictwie partyjnym w Zurychu. Do niektórych z tych *Kleine Schriften und Aufsätze von Marx*⁴ napisał Engels przedmowy.

Dopiero po zniesieniu ustaw antysocjalistycznych (1.X.1890) zwraca się kierownictwo niemieckiej partii socjalistycznej do Engelsa z prośbą, by zezwolił na wydanie dzieł wybranych Marksa. Engels stoi jednakże na stanowisku, by dokonano wydania nie dzieł wybranych, ale wszystkich, nawet gdyby wyboru dzieł podjęli się dokonać tacy zaufani współpracownicy jak Wilhelm Liebknecht i Paul Ernst⁵. Engels uważa poza tym wydanie wszystkich dzieł Marksa wyłącznie za swój obowiązek. Do tej pracy chciał się Engels wziąć po zakończeniu pracy redakcyjnej nad trzecim tomem *Kapitału*

⁴ Hottingen, Züricher Parteiverlag, wydano tam w 1883 r. *Manifest komunistyczny* z przedmową Engelsa jako trzecie wydanie upoważnione przez autorów.

⁵ List do Liebknechta z 18.XII. 1890 r.

i dlatego odrzuca wszystkie propozycje idące w tym samym kierunku, jak na przykład Paula Singera i Richarda Fischera⁶ w styczniu 1894 r., czy też wydawnictwa I. H. W. Dietza. Ale i po ukończeniu prac nad *Kapitałem* nie widzi Engels możliwości wydania dzieł wszystkich, wychodząc z założenia, że na razie nie są do zrealizowania postulaty, które sobie w tej mierze postawił. Wobec tego, że cenzura mogłaby nie dopuścić do ogłoszenia pewnych ustępów anty-dynastycznych czy też antypruskich — Engels pisze do Fischera (15.IV.1895 r.), że nie mógłby się w żadnym razie zgodzić nawet na najdrobniejsze zabiegi kastracyjne na dawnych pracach Marksa czy swoich celem dostosowania ich do chwilowych wymogów wydawniczych (Presseverhältnisse). Przy tej okazji oznajmia Engels o swoim planie wydania pomniejszych dzieł Marksa i swoich wspólnie z Augustem Beblem. Niestety śmierć jego przerwała te przygotowania⁷.

Po śmierci Engelsa powstało poważne zagadnienie, kto jest uprawniony do opieki i wydania pozostawionej przez Marksa ogromnej ilości rękopisów i zarazem jak postąpić w sprawie całego dorobku Marksa i Engelsa. Engels był niekwestionowanym spadkobiercą dorobku Marksa, wtajemniczonym we wszystkie jego zamiary. Żył on poza tym w jak najlepszej zgodzie z obiema córkami Marksa (Laura Lafargue i Eleanor Aveling), które nie miały najmniejszych zastrzeżeń co do uprawnień Engelsa, a Eleanor pomogła mu w porządkowaniu rękopisów. Engels, jak widzieliśmy, nie mógł się zająć od razu planami wydawniczymi ogromnego dorobku Marksa a zajął się rzeczą najpilniejszą, to jest wydaniem II i III tomu *Kapitału*, jak też uporządkowaniem ogromnej masy rękopisów, które Marks pozostawił, jak pisze Engels do Bernsteina „w pięknym nieporządku“⁸.

W testamencie swym ustalił Engels, że dorobkiem Marksa i jego ma się zająć zespół, w skład którego mieli wchodzić Eleanor Ave-

⁶ Richard Fischer był kierownikiem Vorwärts-Verlag (wydawnictwo partyjne), Paul Singer (1844—1911) był członkiem partii, bywał u Marksa i Engelsa.

⁷ F. Mehring, *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1903*, t. 1, s. 392. Mehring twierdzi, że zebrał dla Engelsa artykuły Marksa z „Neue Rheinische Zeitung“ celem ich późniejszego wydania. Por. też MEGA, t. 1, s. XIV.

⁸ Ed. Bernstein, *Die Briefe von Friedrich Engels an Eduard Bernstein*, Dietz, Berlin 1925, list z Engelsem z 12.VI. 1883 r. s. 121/122; tam czytamy „die alten Sachen kennt niemand ausser mir, es ist ein kolossaler Haufen und in schöner Unordnung. Manches fehlt noch, viele Pakete und Kisten sind noch gar nicht geöffnet“.

ling (starsza córka Marksa) jak też dwóch wytrawnych marksistów, a całość tego dorobku stanowić ma jedność niepodzielną⁹.

Wszyscy przypuszczali, że tymi doświadczonymi marksistami są Bernstein i Kautsky, których Engels bardzo cenił, nie mówiąc już o tym, że ostatni od 1881 roku był jego sekretarzem. Jednakże testament Engelsa wskazał jako na opiekunów spuścizny publicystycznej Marksa i jego obok Bersteina — Augusta Bebla, a nie Kautskiego, co było dla tego nieprzyjemną niespodzianką.

Podział uprawnień według Engelsa miał być następujący: Bernstein i Bebel mieli wydać listy Marksa oraz dzieła pośmiertne Engelsa¹⁰, natomiast Eleanor miała się zająć wydaniem rękopisów. Wspomnienia Kautskiego ogłoszone w 1905 roku odsłoniły dalszy bieg wypadków. Obie córki Marksa nie podporządkowały się postanowieniom woli Engelsa, uważając, że jako prawne spadkobierczynie same stanowią o dorobku swego ojca. Zadecydowały one oddać rękopisy poprzednio uporządkowane przez Engelsa nie Bernsteinowi i Beblowi, a właśnie pominiętemu przez Engelsa Kautskiemu, któremu powierzyły prawo ogłoszenia ich drukiem. Przy przekazywaniu rękopisów Eleanor zastrzegła sobie wydanie angielskich korespondencji swego ojca ogłoszonych w tym języku.

Ostatnia wola Engelsa i decyzja córek Marksa będąc sprzecznymi, gdy chodzi o osoby uprawnione do wydania dzieł Marksa, wpłynęły ujemnie na ich dalsze losy wydawnicze, nie mówiąc już o tym, że zaciekły spór między Bernsteinem i Kautskym na temat rewizjonizmu wykluczał jakiegokolwiek porozumienie się ich, by wspólnie wykonać ostatnią wolę Engelsa i ogłosić spadek po Marksie. Dopiero zakończenie jego sporu o rewizjonizm zakończone około 1900 roku umożliwiły ponowne zainteresowanie się losem rękopisów po Marksie. Przedtem już popełniła Eleonor Aveling samobójstwo (1898 r.), po wydaniu korespondencji w „New York Daily Tribune“ pod tytułem *The Eastern Question*. W zbiorze tym jak też i w *Revolution and Counter-Revolution*, pozbawiona naukowego kierownictwa, wydała ona znaczną ilość prac Engelsa jako prace swego ojca, a poza tym wydała je bezkrytycznie, często w formie zniekształconej przez

⁹ Wspomina o tym Karl Kautsky w swojej pracy *Aus der Frühzeit des Marxismus, Engels Briefwechsel mit Kautsky*, Orbis-Verlag, Prag 1935, s. 394. Nowe jej wydanie nosi tytuł: *Friedrich Engels Briefwechsel mit Karl Kautsky*, herausgegeben und bearbeitet von Benedikt Koutsky, Wien 1955.

¹⁰ O tym pisze Ed. Bernstein w „Abend, Spätausgabe des Vorwärts“ z 18.IX. 1929 r. w artykule: *Friedrich Engels Testament*. Por. też Rjazanow przedmowa w MEGA dział III, t. 1, s. X.

redakcję amerykańskiego dziennika. Już po jej śmierci wydano przygotowane przez nią do druku *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, którą Marks ogłosił w 10 odcinkach w "Free Press" w Londynie w 1856/57 r.; *The Story of the Life of Lord Palmerston*, zbiór obejmujący przedruk ośmiu artykułów ogłoszonych na ten temat; jak też *Value, Price and Profit*. Ten ostatni zbiór obejmuje tekst odczytów Marksa na ten temat wygłoszonych przed Międzynarodowym Stowarzyszeniem Robotników w dniach 20 i 27 czerwca 1865 roku. Rękopisy Marksa pozostały pod opieką Laury Lafargue, która skorzystała z pomocy Franza Mehringa, idąc za radą Kautskiego, by rozpocząć wydawanie prac Marksa o treści filozoficznej i politycznej, gdy tymczasem sam Kautsky zajmie się wydawaniem jego prac ekonomicznych. Natomiast rękopisy Engelsa zgodnie z testamentem dostały się w posiadanie Bernsteina.

Wynikiem tej współpracy było wydanie przez Fr. Mehringa w 1902 roku (z kilkoma późniejszymi wydaniem, ostatnie wyd. z 1923 r.) zbioru pod tytułem *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels 1841 bis 1850*.

Trzy tomy tego wydania objęły okres 1841—1850, a czwarty tom obejmuje korespondencję między Lassallem a Marksem i Engelsem. Wydanie to nie przyniosło wprawdzie żadnych rewelacji poza nieznaną dotychczas pracą doktorską, ale było to najlepsze wydanie; jakiego się doczekały prace Marksa w tym okresie, aczkolwiek opuszczano tam fragmenty ocenione przez Mehringa jako nieaktualne czy też bezwartościowe. Tak więc wydanie to było niekompletne i nie w pełni odpowiadało naukowemu kryterium akademickiego wydania dzieł. Mehring pisze w przedmowie¹¹, że ze wszech miar pożądane jest naukowe wydanie dzieł Marksa i Engelsa, ale do tego jest potrzebne zespolenie prac większej ilości badaczy i dokonanie szeregu prac wstępnych. Sam przy tym uważa, że jego wydanie należy do kategorii takich właśnie wstępnych prac. Bardzo szybko się okazało, że Mehring nie miał racji w swej ocenie opuszczonych fragmentów czy też całych prac Marksa, bo w 1903 roku ogłasza Bernstein fragment tak ważnej pracy, jaką się okazała *Niemiecka ideologia*, noszący tytuł *Sankt Marx*¹². Fragment ten pominięty, jak to

¹¹ MEGA t. 1, s. VII—VIII.

¹² *Sankt Marx* jest fragmentem trzeciej części pracy *Die deutsche Ideologie*, ogłoszonym przez Ed. Bernsteina w czasopiśmie „Dokumente des Sozialismus“ w latach 1902/1903.

pisze Rjazanow¹³, przez Mehringa jako niezbyt ważne uzupełnienie, okazał się właśnie bardzo istotny dla poznania przejścia z „realnego komunizmu“ do naukowego socjalizmu.

Na jeszcze jeden brak zwraca uwagę Rjazanow, a mianowicie pominięcie w tym wydaniu *Manifestu komunistycznego*, jak też *Nędzy filozofii*. Pominięcia te nie były celowo zamierzone przez Mehringa, lecz były wynikiem wymagań wydawcy Dietza, który nie zgadzał się na wydanie prac znanych i dostępnych, stosując zasadę objęcia swym wydaniem prac niedrukowanych od lat 50-ciu. To samo odnosi się do artykułów niepodpisanych, które się ukazały w czasopismach takich jak „*Rheinische Zeitung*“, mimo że istniały wskazówki Engelsa co do autorstwa Marksa. Poza tym wykazał Rjazanow, że Mehring dopuścił się dosyć daleko idących przeróbek redakcyjnych polegających na skracaniu szeregu polemicznych wywodów Marksa¹⁴, do czego się zresztą Mehring przyznaje, uważając, że polemiki dotyczyły spraw nieważnych, a toczyły się z osobistościami bardzo małego pokroju, co według niego uzasadnia w zupełności dokonane skróty¹⁵.

Trzeci rodzaj zmian przeprowadzonych przez Mehringa — to zmiany w interpunkcji oraz w układzie graficznym tekstów Marksa; Marks bowiem jak też i Engels lubowali się w stosowaniu uwypuklenia swych myśli przy pomocy tłustego druku czy też kursywy, cudzysłowiu i innych znaków. Te dodatki graficzne zostały przez Mehringa opuszczone względnie utrzymane tylko tam, gdzie Mehring sam uważał to za wskazane. Te wszystkie zabiegi edytorskie ogromnie obniżyły wartość mehringowskiej pracy z punktu widzenia jej wartości naukowej.

Badania Rjazanowa wykazały, że największe niedokładności zakradły się do trzeciego tomu wydania Mehringa dotyczącego okresu 1848—1850 r. Z tego okresu opuszczono też najwięcej artykułów z „*Neue Rheinische Zeitung*“, jak np. ważny artykuł Marksa *Czynny Hohenzollernów (Die Taten des Hauses Hohenzollern)*, niedrukowany z powodu obawy przed cenzurą. Artykuł ten wydano w języku niemieckim ponownie dopiero w 1953 roku w *Karl Marx, Friedrich Engels — Die Revolution von 1848, Auswahl aus der N. Rh. Z.*

¹³ MEGA, t. 1, s. XVI przedmowy.

¹⁴ „Starałem się opuszczać miejsca polemiczne, które są nudne, lub niezrozumiałe dla nowoczesnego czytelnika“ — cytat u Rjazanowa, MEGA, I, t. 1, s. XVII.

¹⁵ por. też MEGA I, t. 1, s. XVII.

Wydanie Mehringa stanowiło mimo wszystko jedyną próbę naukowego wydania nieznanych lub niewydanych prac Marksa.

Poza tą pracą edytorską wydano jeszcze w tym okresie w założonym po zjeździe kopenhaskim (1885 r.) teoretycznym czasopiśmie socjaldemokracji niemieckiej — „Die Neue Zeit“, a wydawanym w Stuttgarcie, kilka nieogłoszonych prac.

W 1885 roku ukazał się tam fragment ze *Świętej Rodziny* dotyczący materializmu w XVIII wieku; w 1891 r. *Krytyka programu gotajskiego*; w 1897 r. *Listy młodego Marksa do swego ojca*. W 1899 roku ogłoszono pracę Marksa pod tytułem *Karl Grün: Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien* (Darmstadt — 1845 r.). Według zamiarów Marksa praca ta miała stanowić czwartą część *Niemieckiej Ideologii*¹⁶.

Specjalne znaczenie posiada ogłoszenie w „Neue Zeit“ w 1902 roku^{16a} listów Marksa do Kugelmanna.

Ideologia niemiecka doczekała się częściowego ogłoszenia przez Bernsteina w 1902/1903 r. *Sankt Marx*, część III — w wydawanym przez niego czasopiśmie poświęconym teorii i bibliografii socjalizmu „Dokumente des Sozialismus“ (1901—1905). Inny fragment (*Der Leipziger Konzil*) wydał Gustaw Mayer w „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“ znacznie później¹⁷, a Rjazanow wydał pierwszy rozdział (*Feuerbach, Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung*) w „Marx-Engels-Archiv“¹⁸.

Spór między Bersteinem a Kautskym, który skłonił Bernsteina do wydawania własnego czasopisma, spowodował niestety również i to, że liczne rękopisy Marksa przywłaszczyły sobie różne postronne osoby. Poza tym spór ten praktycznie uniemożliwił zajęcie się tą spuścizną i ogłoszenie jej, a nawet doprowadził do groźby jej zaprzepaszczenia. Doszedł on do szczytu wtedy, gdy Kautsky ogłaszając w 1905 roku *Theorien über den Mehrwert* oświadcza w przedmowie, że jemu powierzono przez spadkobiercę Marksa doprowadzenie do końca pracy Engelsa nad *Kapitałem* i ogłoszenie tego niedokończonego dzieła¹⁹. Wiadomo przy tym od samego Kaut-

¹⁶ Wydanie MEGA ogłosiło tę pracę zgodnie z zamierzeniami Marksa, por. MEGA, I, t. 5, s. 469—516.

^{16a} „Die Neue Zeit“ rocznik XX, Nr 2, 1902, s. 26 i dalsze.

¹⁷ Wydawał Werner Sombart, Max Weber i Edgar Jaffe, D.C.B. Mohr (Paul Siebeck). *Der Leipziger Konzil* ukazał się w tomie 47, nr 3, z października 1921 roku.

¹⁸ Tom I, s. 233—306, 1926.

¹⁹ Przedmowa, s. VIII (wyd. Dietza 1921 r.) Tom I i II ogłosił Kautsky w 1905 r., zaś III, w 1910 roku.

sky'ego, że dokonał on całego szeregu zmian w układzie tekstu Marksa. Niestety nie podał on przy tej okazji, jakie były kryteria pominięcia szeregu rodzajów. Dopiero Rjazanow przedstawił w listopadzie 1923 roku na posiedzeniu Akademii Socjalistycznej w Moskwie plan wydania całego *Kapitału* skompletowanego tą częścią, która według Marksa miała stanowić tom czwarty. O ponownym podjęciu prac tych donieśli W. Bruszliński i D. Preiss w „Woprosach ekonomiki“ w 1950 r.²⁰

Przedmowa Kautskiego rozpętała na nowo dyskusję między Bersteinem a nim, toczoną na łamach „Neue Zeit“ i „Dokumente des Sozialismus“²¹. W przededniu pierwszej wojny wydano poza tym listy K. Marksa do Sorgego, K. Speyera i F. Bottego, które wydał Sorge²², zaś Mehring wydał w 1905 roku listy Marksa do Weydemeyera i Clussa²³ jak też do Freiligratha²⁴.

Najważniejszym jednak wydarzeniem z zakresu publikowania korespondencji Marksa było wydanie w 1913 roku przez Bernsteina i Bebla korespondencji między Marksem a Engelsem w czterech tomach²⁵. Wydanie tych listów miało następujące dzieje. Engels uczynił w testamencie prawnymi spadkobiercami korespondencji między Marksem a nim Bebla i Bernsteina, co opisał Bernstein znacznie później²⁶. Poza tym ustalił Engels, że obaj mają sami zdecydować o odpowiedniej chwili ogłoszenia tej korespondencji. Za odpowiednią chwilę uważali obaj wydanie przez Kautskiego *Theorien über den Mehrwert*. Fakt ten spowodował, że chcieli oni też zadokumentować swoją rolę i znaczenie wydaniem znajdujących się do ich dyspozycji rękopisów. Ambicje te miał przede wszystkim Bernstein, który właściwie przegrał polemikę z Kautskim, a nie Bebel, ciężko

²⁰ O podgotówce naucznowo izdania „Teorii probawocznoi stoimosti“ K. Marksa „Woprosy ekonomiki“, 1950, Nr 9, s. 13/29.

²¹ „Die Neue Zeit“ t. 24 (1905—1906), s. 167, 303, 375, 471 oraz „Dokumente des Sozialismus“, V rok (1905, s. 527 i inne).

²² *Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Becker, Jos. Dietzgen, Fr. Engels, Karl Marx, u. A. an. F. B. Sorge und Andere*, Dietz, Stuttgart, 1906.

²³ Fr. Mehring, *Neue Beiträge zur Biographie von K. Marx und Fr. Engels*, „Neue Zeit“, t. 30, Nr 2 z 1907 roku — wydane też jako *Briefe an Weydemeyer und Frau* w *Aus der Waffenkammer des Sozialismus*, Frankfurt 1907.

²⁴ Fr. Mehring, *Freiligrath und Marx in ihrem Briefwechsel*, „Ergänzungshefte“ czasopismo „Neue Zeit“ Nr 12 z kwietnia 1912 roku.

²⁵ *Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx*, wydał A. Bebel i Ed. Bernstein, t. 1—4, Stuttgart, Dietz, 1913.

²⁶ Ed. Bernstein, *Friedrich Engels Testament* — dodatek do „Der Abend“ wydanie wieczorne „Vorwärts“ wrzesień 1929 r. por. przedmowa D. Rjazanowa MEGA, III, t. 1, s. X.

wówczas chory. Ciekawe, że Bernstein nie myślał ani o wydaniu znajdującej się w jego posiadaniu *Ideologii niemieckiej* ani *Dialektyki przyrody* Engelsa, które uważał za przestarzałe i bezwartościowe, a chciał swoją pozycję wzmocnić wydaniem tylko listów. Wydawca Dietz przystąpił do ich druku po uzyskaniu zgody (w lipcu 1910 r.) jedynej jeszcze żyjącej córki Marksa, Laury Lafargue. Wskazała ona przy tym na Franza Mehringa jako na męża zaufania z jej strony²⁷, który miał udzielać zgody w jej imieniu na druk przygotowanych tekstów.

Sam Mehring jak też i inni przywódcy partii byli zdania, że wydanie tej korespondencji jest przedwczesne i obawiając się kompromitacji szeregu działaczy, domagali się odłożenia jej wydania do 1920 roku a nawet 1930 roku. Bernstein, który już przygotował stronę wydawniczą, przeprowadzając poważne korekty w tych listach, a zwłaszcza Dietz, który już miał gotowy skład pierwszego tomu, nie chcieli się jednak zgodzić na przesunięcie terminu wydania.

O wydaniu zdecydował umiarkujący Bebel, dowierzając w pełni kontroli politycznej Mehringa, który znów ze swej strony pozostawił Bernsteinowi wolną rękę w akcji „oczyszczania“ całej korespondencji z ustępów „zbyt intymnych i kompromitujących innych“. Obawiając się mimo to zgubnych dla partii skutków wydania korespondencji zdecydowano, że nakład miał wynieść kilkaset egzemplarzy, dostępnych tylko dla subskrybentów, odmówiono nawet wydania egzemplarzy recenzyjnych²⁸.

Atmosfera obawy przed szkodliwymi konsekwencjami wydania korespondencji Marksa i Engelsa spowodowała, że Bernstein przeprowadził tak daleko idącą jej cenzurę, że jak się później okazało, pozbawił całość wydania wartości naukowej.

Rjazanow, który był korektorem przygotowywanych tekstów, bardzo ostro skrytykował metody wydawnicze Bernsteina w rok po ukazaniu się tego zbioru²⁹.

Ofiarą działalności cenzuralnej Bernsteina padła około jedna piąta tekstu listów (około 20 arkuszy), a zmiany w tekście były tak daleko idące, że Rjazanow, który wydał w MEGA ich faktyczny tekst

²⁷ por. Fr. Mehring, *Engels und Marx*, w „Archiv für die Geschichte des Sozialismus“ und der „Arbeiterbewegung“ (Grünbergs Archiv), 1915 r. s. 1 i dalsze.

²⁸ D. Rjazanow w przedmowie do MEGA III t. 1, s. XII i XIV. Jak też uwagi (Anmerkungen) w wydaniu Bernsteina s. VI—VII.

²⁹ D. Rjazanow *Der Briefwechsel zwischen Marx und Engels*, „Neue Zeit“, rocznik 32, t. 2, Nr 13 z dn. 26.VI. 1914, s. 564 i dalsze.

na podstawie fotokopii mógł oświadczyć³⁰, że skreślenia Bernsteina zawierają „faktycznie... krytykę Karola Marksa i Fryderyka Engelsa“ i że dokonano tu „rewizji swojego rodzaju, opuszczając a nawet zmieniając opinie o ludziach i faktach“. Niemniej jednak ukazanie się tej korespondencji stanowiło wyjątkowe wydarzenie w dziejach wydawnictw dzieł Marksa.

Drugim takim wydarzeniem, o większym może znaczeniu, przysłoniętym jednak przez wypadki wojenne, było ukazanie się w 1917 roku — również u Dietza — dwóch tomów prac Marksa i Engelsa za okres 1852—1856, wydanych przez D. Rjazanowa. Zamierzał on wydać cztery tomy obejmujące wszystkie prace obu autorów z lat 1852—1862³¹, co było faktycznie kontynuacją mehringowskiego planu, który swym wydaniem dotarł do 1852 roku. Pracę wykonał Rjazanow z polecenia kierownictwa niemieckiej partii socjaldemokratycznej. Poszukiwania nieogłoszonych prac obu autorów dokonane przez niego przyniosły bogaty plon. Oba tomy obejmują w większości mało znane lub nigdzie nieopublikowane artykuły Marksa i Engelsa w ich oryginalnym brzmieniu, z tym, że angielskie prace są podane w tłumaczeniu dokonany przez Luizę Kautsky. Rjazanow obok wielkich zasług położonych przy odnalezieniu wielu prac i napisaniu świetnych komentarzy nie dokonał jednakże w tym jeszcze wypadku, naukowego w pełnym tego słowa znaczeniu wydania tych prac, gdyż stosował metodę Mehringa klasyfikowania według własnego uznania prac do publikacji, do czego sam się przyznaje. Stwierdza on poza tym, że przedstawione czytelnikowi wydanie nie odpowiada tym kryteriom naukowym, według których powinno być dokonane wydanie wszystkich dzieł obu klasyków marksizmu³². Słowa te pisał Rjazanow w październiku 1916 roku w Zurychu.

W rok później nastąpiło wydarzenie, które miało stworzyć narreszcie warunki realizacji pełnego wydania pism twórców naukowego socjalizmu. Wypadki październikowe spowodowały, że Rjazanow pospieszył za Leninem do Rosji. W 1922 roku staje on na czele powołanego przez Lenina Instytutu Marksa-Engelsa w Moskwie³³.

³⁰ MEGA, III, t. 1, s. XXV.

³¹ *Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels 1852 bis 1862*, t. 2, I-sze wyd. 1917, II-gie 1921.

³² *Gesammelte Schriften* w wydaniu D. Rjazanowa, 1917 t. 1, s. XI.

³³ por. artykuł F. Schillera, *Das Marx-Engels Institut in Moskau* w XV roczniku „Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung“ z 1930 r. s. 413—435.

Schiller podaje, że Rjazanow urodził się w 1870 roku, należał początkowo do stronnictwa narodników i był uczniem Ławrowa. Pierwsza jego praca wy-

Lenin już w roku 1921 (2.II) pisze do Rjazanowa, czy nie należałoby zakupić oryginałów istniejących prac Marksa i Engelsa względnie ich fotokopii³⁴. Gromadzenie wydanych i niewydanych prac Marksa i Engelsa staje się pierwszym zadaniem nowego Instytutu, na który to cel pod wpływem Lenina znajdują się obfite środki finansowe. Instytut przystępuje do akcji wydawniczej na szeroką skalę. Do prawdziwych sensacji należało wydanie w 1925 roku *Dialektyki przyrody* Engelsa. Plan wydania prac Marksa został nakreślony przez Rjazanowa w listopadzie 1923 roku w komunikacie na posiedzeniu Akademii socjalistycznej³⁵.

W myśl uzgodnionych z Leninem planów Rjazanow przeprowadza rozmowy z kierownictwem niemieckiej Partii Socjaldemokratycznej. W wyniku tych rozmów uzyskano zgodę na dokonanie fotokopii

dana w 1901 roku nosi tytuł *Dwie prawdy*. W roku 1905 bierze czynny udział w rewolucji, jest aresztowany i skazany, w 1907 roku znajduje się w Berlinie jako emigrant polityczny i pracuje nad pracami Marksa. Wyniki swych badań ogłasza w „Neue Zeit“. Są to prace: *Karl Marx über den Ursprung der Vorkherrschaft Russlands in Europa* (rocznik 1908—1909, nr 5), *Marx als Verleumder* (w numerze z grudnia 1910 r.), *Sozialdemokratische Flagge und anarchistische Ware* (numery z października, listopada i grudnia 1913 roku), *Die auswärtige Politik der alten Internationale und ihre Stellungnahme zum Kriege* (1915 r., numery „Neue Zeit“ z czerwca i lipca), zaś w „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung Grünberga“ wydaje w 1916 roku *Marx und Engels über die Polenfrage* (s. 175—221). Poszukując prac Marksa z okresu lat pięćdziesiątych stwierdził Rjazanow, że napisał on ich znacznie więcej, niż obejmują zbiory małżonków Aveling; wydali oni bowiem tylko prace Marksa wydrukowane w „New York Daily Tribune“, pomijając korespondencję do innych czasopism, z których najważniejsze były ogłoszone w „Neue Oderzeitung“. Na podstawie tych doniesień kierownictwo Partii Socjaldemokratycznej Niemiec poleciło Rjazanowowi wydanie przez siebie odkrytych prac. Oznaczało to faktyczną kontynuację mehringowskiego wydania dzieł Marksa i Engelsa. Rjazanow miał wydać prace Marksa z okresu 1852—1862. Pierwsze dwa tomy wydaje on w czasie wojny w Stuttgarcie w 1917 roku. Wydanie dalszych tomów nie doszło do skutku wskutek wyjazdu Rjazanowa do Rosji. Rjazanow bierze czynny udział w rewolucji. W 1918 roku staje na czele archiwów państwowych, a w 1919 roku bierze udział w pracach przy powstaniu Akademii Nauk. W 1920 roku organizuje z inicjatywy Lenina Instytut Marksa i Engelsa. Jako pierwszy dyrektor tego Instytutu rozpoczyna Rjazanow wydawanie tak w językach oryginałów jak i w tłumaczeniu rosyjskim dzieł Marksa i Engelsa, znane jako MEGA. Poza tym wydaje on w ZSRR prace *Stosunki anglo-rosyjskie w dziełach K. Marksa* (Leningrad 1918) i *Zarys historii marksizmu* (1928 r.). W 1930 roku Instytut Marksa-Engelsa wydaje księgę pamiątkową z okazji 60-lecia D. B. Rjazanowa. W 1931 roku, jak to podaje 28 tom Encyklopedii radzieckiej, Moskwa 1937 r., s. 539, został on rozpoznany jako wróg partii i usunięty z dyrektorstwa Instytutu, o czym też znajdujemy wskazówki w przedmowie do Marksa i Engelsa *Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky, u. Andere*, wydanych w Moskwie w 1933 roku, cz. I, s. XIV, gdzie jest podane, że Rjazanow przechowywał te listy nie podejmując się ich wydania.

³⁴ „Leninskij zbornik“ XXXIV, 1942, s. 402.

³⁵ Tekst niemiecki tego komunikatu ogłoszono w *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* z 1925 roku.

spuścizny Marksa i Engelsa znajdującej się w archiwum tej Partii oraz u Bernsteina. Poza tym dokonano fotokopii rękopisów znajdujących się w British Museum, New York Public Library, Preussische Nationalbibliothek i innych oraz zakupiono cały szereg rękopisów znajdujących się w posiadaniu osób prywatnych^{35a}.

Dzięki porozumieniu między Instytutem Marksa-Engelsa a Instytutem badań społecznych (Institut für Sozialforschung) we Frankfurcie, którego kierownikiem był Carl Grünberg, otrzymano zgodę kierownictwa Partii Socjaldemokratycznej Niemiec na wykorzystanie znajdujących się w ich posiadaniu materiałów, jak też rezygnację Bernsteina ze swych praw wydawniczych, dzięki czemu można było przystąpić do naukowego wydania dzieł klasyków. Powołano we Frankfurcie n/M specjalny Instytut wydawniczy Marx-Engels-Archiv, Verlagsgesellschaft m. b. H., później Marx-Engels Verlag G.m.b.H. w Berlinie, który z polecenia Instytutu Marksa-Engelsa w Moskwie przystąpił do wydania całości dzieł obu klasyków zgodnie z zasadami, przedstawionymi przez Rjazanowa w przedmowie pierwszego tomu tego wydania z roku 1927. Wydanie to pod nazwą *Marks Engels Gesamtausgabe* (w skrócie *MEGA*) miało objąć wszelkie ich prace w języku tekstu oryginalnego. Plan wydawniczy³⁶ obejmuje wydanie 40 tomów uzupełnionych 2-ma tomami skorowidzów. Te 40 tomów miało się ukazać w trzech działach.

Dział pierwszy obejmować miał dzieła filozoficzne, ekonomiczne, historyczne i polityczne z wyjątkiem *Kapitału*. Zaplanowany był na 17 tomów.

Dział drugi miał objąć *Kapitał* oraz nieogłoszone rękopisy treści ekonomicznej, a przede wszystkim *Theorien über den Mehrwert* w oryginalnej wersji. Całość tego działu była zaprojektowana też na 13 tomów.

Dział trzeci miał objąć całą zachowaną korespondencję Marksa i Engelsa. Przede wszystkim miała wyjść bez skrótów i zmian korespondencja Marksa z Engelsem, a poza tym ich listy do Lasalle'a, Weydemeyera, Kugelmana, Freiligratha, Sorgego, Liebknechta, Bebla, Adlera, Danielsona, Conrada, Schmidta i innych. Ten dział miał objąć 10 tomów.

Prace przygotowawcze do wydawnictwa były ukończone w roku

^{35a} W powyżej cytowanym artykule Schillera podano, że zgromadzono 90 000 zdjęć fotograficznych, rękopisów i wydań prac Marksa i Engelsa.

³⁶ *MEGA* I, t. 1, s. XXI—XXVII.

1930, kiedy to F. Schiller³⁷ oświadczył, że cała spuścizna pisarska po Marksie i Engelsie jest odczytana i przepisana. Na tej podstawie została zestawiona kronika bibliograficzna Karola Marksa, której skład gotowy do druku w związku z objęciem władzy przez Hitlera został przeniesiony do Moskwy i tam wydany pod tytułem: *Karl Marx, Chronik seines Lebens*³⁸.

Tymczasem jednak miały miejsce w Instytucie Marksa-Engelsa poważne zmiany, które wpłynęły na realizację planu wydawniczego aprobowanego przez Lenina, a opracowanego przez Rjazanowa przy współpracy marksistów z niemieckiej partii socjaldemokratycznej. Rjazanow wydał jedynie pięć tomów *MEGA*, a mianowicie: tom pierwszy (w dwóch półtomach) i drugi działu pierwszego oraz tomy pierwszy, drugi i trzeci korespondencji Marksa i Engelsa (dział trzeci)³⁹.

W 1931 roku Rjazanow zostaje zwolniony z kierownictwa Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina, aresztowany i wszelki ślad po nim ginie. Miejsce jego zajmuje W. Adoratski, który wykorzystuje przygotowane materiały i wydaje w latach 1932—1935 jeszcze tomy III—IV działu pierwszego oraz tom czwarty działu trzeciego. W 1935 roku przestaje wychodzić to jedyne w swoim rodzaju wydawnictwo, chluba myśli marksistowskiej.

Instytut w Moskwie wydał poza tym teksty definitywne szeregu dzieł klasyków w języku rosyjskim, w 1923 roku *Manifest partii komunistycznej* oraz *Kapitał*, w 1926 roku *Osiemnastego Brumaire'a Napoleona Bonaparte* Marksa oraz *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki Engelsa*, a poprzednio w 1925 roku po raz pierwszy jego *Dialektykę przyrody*. Uchwałą 13 Zjazdu WKP(b) z 1924 roku zobowiązano Instytut do wydania wszystkich dzieł Marksa i Engelsa też i w języku rosyjskim. Wydanie to wychodziło równoległe z *MEGA* również pod redakcją Rjazanowa.

W przedmowie do wydania rosyjskiego zamieszczonej w pierwszym tomie (1928 r.)⁴⁰ Rjazanow przedstawia plan tego wydania, odmienny od *MEGA*. Plan ten nie przewiduje podziału na działy, natomiast dzieli całość w sposób następujący: prace Marksa i Engelsa z lat 1839—1851 zawarte będą w pierwszych siedmiu tomach, prace z lat 1852—1862 obejmą tomy 8—11, tom 12 obejmie prace i rezo-

³⁷ Por. artykuł *Das Marx Engels Institut in Moskau*, cytowany powyżej.

³⁸ Wydano w Moskwie w 1934 roku w małym nakładzie (5 000 egzemplarzy).

³⁹ Z działu pierwszego wyszły: t. I, cz. 1 w 1927 r., cz. 2 w 1929 r., t. II w 1930 r.; z działu trzeciego: t. I w 1929 r., tom II i III w 1930 r.

⁴⁰ Przedmowa D. Rjazanowa, t. I, s. XVI—XXXII, Moskwa 1928.

lucje okresu lat 1864—1875, tom 13 prace od 1875—1883. Korespondencja między Marksem a Engelsem zajmie tomy 14—17, pozostała korespondencja — tomy 18—20. Prace ekonomiczne Marksa po 1848 roku miały być zawarte w tomach 21—27, które miało stanowić odrębną całość. Dwa tomy podobnie jak w *MEGA* miały zawierać skorowidz nazwisk i skorowidz rzeczowy.

Wykonanie tych zamierzeń odbiegło od planu. Tom drugi i trzeci ukazały się w 1929 roku i tak jak pierwszy były w zasadzie tłumaczeniem odpowiednich tomów *MEGA*. Począwszy od trzeciego tomu dalsze zawierały prace tak Marksa jak i Engelsa, gdy tymczasem w *MEGA* poszczególne tomy poświęcone na przemian pracom bądź Marksa, bądź Engelsa. Czwarty tom wyszedł w 1933 roku pod redakcją Adoratskiego, ale tom piąty (1929 r.) jak też szósty, siódmy i ósmy ukazały się jeszcze poprzednio (w 1930 roku) pod redakcją Rjazanowa.

Tom dziesiąty ukazał się po usunięciu Rjazanowa z kierownictwa Instytutu w 1933 roku pod redakcją Adoratskiego, który będzie redagował wszystkie dalsze tomy. W 1934 roku w pierwszej części dwunastego tomu zawiadamia Adoratski o zmianach w planie wydawniczym. Otóż objęcie planem wydawniczym nowych 260 artykułów z „New York Daily Tribune“ rozsądziło dotychczasowy 20-tomowy plan; okazało się po wydaniu 10 tomu, że znajdują się jeszcze materiały wymagające przynajmniej 16 tomów (a jak się wkrótce okazało 19). Ten wzrost spowodował wydawanie (począwszy od 11 tomu) poszczególnych tomów w dwóch częściach, a poza tym i zmiany w tematyce tomów. Tak więc tom 12 zawierać będzie tłumaczenie *Kritik der politischen Oekonomie* oraz *Herr Vogt*, jak też artykuły z NYDT i „Die Presse“ tak Marksa jak i Engelsa, tom 13 — materiały I-szej Międzynarodówki z lat 1863—1872, tom 14 — prace filozoficzne Engelsa z lat 1877—1888, a tom 15 — prace Marksa i Engelsa z lat 1873—1883, tom 16 — prace Engelsa od 1884—1895, tomy 17—19 miały zawierać trzy tomy *Kapitału*, a tom 20 — tłumaczenie *Theorien über den Mehrwert*. Od tomu 11 począwszy wprowadzono na odwrocie karty tytułowej podział całości na części, poddając, że część I-sza składająca się z tomów 1—16 obejmuje publicystykę, prace filozoficzne oraz historyczne, część druga — tomy 17—20 *Kapitał* i *Teorie o wartości dodatkowej*, część III — tomy 21—29 — korespondencję Marksa i Engelsa, tom 30 stanowi część czwartą i zawierać ma skorowidze.

Wykonanie i w tym wypadku odbiegło od planu tak przede wszystkim co do następstwa w czasie, jak też i w tematyce.

Tom dwunasty był tematycznie zgodnym z planem (część I wyszła w 1935 r., a II w 1934 r.), tak samo i tom 13 (część I w 1936 r., II w 1940 r.), 14, 15 (1935 r.) i 16 (1936 r.). Tom I *Kapitału* (tom 17) wyszedł w 1937 roku, tom II jako tom 18 w 1934 r., a tom III jako tom 19 w 1939 roku. Tom 20 nie ukazał się, miał on zawierać — jak wiemy — *Teorie o wartości dodatkowej*. Tomy 21—27 zawierają korespondencje i ukazały się w latach 1929—1935 r. Tom 28 zawiera prace Engelsa z okresu 1888—1891, wyszedł on w 1940 roku, a tom 29 zawiera korespondencję Engelsa z okresu 1892—1895 i wyszedł w 1946 roku.

Od 1947 roku nie ukazał się żaden dalszy tom.

Wydanie rosyjskie jest wielkim osiągnięciem wydawniczym, jakkolwiek nie jest ono wydaniem akademickim, co zostało zresztą od początku podkreślone przez samych redaktorów. To wielkie osiągnięcie nie zasłania jednakże faktu, że posiada ono pewne braki. Głównym brakiem wynikającym z natury rzeczy jest to, że prace Marksa i Engelsa są tłumaczone i to nie zawsze dokładnie, jak to później stwierdzono⁴¹. Gdy chodzi o prace wydane po raz pierwszy, a więc gdy nie ma możliwości porównania z tekstem oryginalnym, zmniejsza to ogromnie wartość nowości edytorskich. Następnym brakiem jest, że poczynione pominięcia wielu prac nie wskazują czytelnikowi kryteriów, według których dokonano wyboru tekstów, czytelnicy też nie dowiadują się o metodzie identyfikowania szeregu tekstów jako napisanych przez Marksa czy Engelsa, co jest bardzo ważne, gdy chodzi o korespondencję z „New York Daily Tribune“. Korespondencje te ukazywały się niepodpisane i córka Marksa, Eleanor Aveling, wydając je popełniła w swoim czasie bardzo liczne błędy. Nie wiadomo, przy pomocy jakiej metody ustrzeżono się tych błędów w nowym wydaniu. Braki te są dość dużej wagi, ponieważ po zaniechaniu dalszego ciągu MEGA, którego powody też nie zostały ogłoszone, wydanie rosyjskie było jedynym pretendującym do kompletności dzieł Marksa i Engelsa.

Obok tych wydawnictw wydawał (a może i wydaje) Instytut Marksa-Engelsa-Lenina najpierw „Marx-Engels-Archiv“ (w języku niemieckim), a później „Archiw Marksa-Engelsa“ (w języku rosyjskim). Wydawnictwo to miało siedzibę we Frankfurcie nad Menem

⁴¹ O tym w przedmowie do II wydania dzieł Marksa i Engelsa, „Gospolizdat“, Moskwa, 1955, s. V.

aż do przewrotu hitlerowskiego, potem przeniesiono je do Moskwy i rozpoczęto po 5-ciu numerach w niemieckim języku nową serię od 1932 roku. Seria ta obejmuje tomy 1—12, z których po wojnie ukazały się tomy 8 (1948 r.), 9 (1947 r.), 10 (1948 r.), 11 (1948 r.), 12 (1952 r.) i 13 (1955 r.). Archiwum to zawiera nie wydane prace głównie z rękopisów przechowywanych i sfotografowanych w Instytucie Marksa-Engelsa-Lenina, niestety prawie wyłącznie w tłumaczeniu rosyjskim.

Wydarzeniem edytorskim w okresie międzywojennym było poza tym wydanie z rękopisów Marksa *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844* w pierw w fragmentach w tłumaczeniu rosyjskim (1927) i francuskim (1929), a w trzecim tomie MEGA (1932) całość^{41a} oraz *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, Rohentwurf, 1857—1859*, w latach 1939 i 1941⁴², ale nie w ramach MEGA, mimo że wydawcą był Instytut Marksa-Engelsa-Lenina w Moskwie. Poza tym z bogatej skarbnicy nieogłoszonych prac znajdujących się w tym Instytucie ukazało się szereg tłumaczeń w języku rosyjskim, a nieraz i prace w brzmieniu oryginalnym⁴³.

Nadmienić trzeba, że cenny zbiór rękopisów Marksa i Engelsa są przechowywane w Archiwum niemieckiej partii socjaldemokratycznej został uratowany w ostatniej chwili przed hitlerowcami i przeniesiony w plecakach za granicę⁴⁴. Obecnie całość tego zbioru znajduje się w Międzynarodowym Instytucie Historii Spo-

^{41a} Fragmenty rękopisów ekonomiczno-filozoficznych Marksa z 1844 roku ogłosił Rjazanow w III tomie „Archiw K. Marksa i F. Engelsa“ w 1927 roku w Moskwie (s. 247—286). Fragmenty te przetłumaczono z rosyjskiego na język francuski i ogłoszono w „Revue Marxiste“ w 1929 roku (nr 1 z lutego) pod tyt. *Notes sur le communisme et la propriété privée* i (w nr 6 z czerwca) pod tyt. *Notes sur les besoins, la production et la division du travail*.

Pełne wydanie prawidłowo odczytywanych tekstów ogłoszono po raz pierwszy w III tomie MEGA z 1932 roku. Wydanie S. Landshuta w „Kröner Taschenausgabe“, t. 209 pt. *Die Frühschriften von Karl Marks z 1932 r.* (II wyd. 1953) jest niekompletne i zawiera dużo błędów.

Wydanie Dietza z 1953 roku pt. *Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften* (Bücherei des Marxismus-Leninismus, t. 41) zawiera tekst wg MEGA, a gdy chodzi o *Heilige Familie* — stanowi on fotograficzną reprodukcję wydania z 1845 roku.

⁴² *Grundrisse...* ukazały się w nakładzie „Verlag für fremdsprachige Literatur“, Moskwa, w dwóch częściach. Przedruku w jednym tomie dokonano w 1953 roku, w Berlinie (Dietz Verlag).

⁴³ Głównie w „Archiw Marksa-Engelsa“ (nowa seria). Poza tym w 1947 roku ukazała się pod redakcją Instytutu *Perepiska K. Marksa i F. Engelsa z ruskimi polityczeskimi dejatieliami* zawierająca listy Beckera, Junga, Danielsona, Ławrowa, Kowalewskiego, Ulina, Plachanowa i innych. Por. też M. Rubel. *Le sort de l'oeuvre de Marx et Engels en URSS*, w „Revue socialiste“, 1952, nr 56, s. 327—349.

⁴⁴ O tym M. Rubel, op. cit., s. 31.

łecznej (International Institut voor Sociale Geschiedenis) — w Amsterdamie.

Powojenny okres przyniósł nowości edytorskie w postaci wydania szeregu dotychczas nieogłoszonych prac przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC niemieckiej SED pod tytułem *Marx-Engels-Lenin-Stalin, Zur deutschen Geschichte*⁴⁵. Okazała się tam po raz pierwszy część *Chronologische Auszüge*, dokonana przez Marksa z *Weltgeschichte* F. Ch. Schlossera (około jednej szóstej tych wyciągów) oraz rękopisy Engelsa, które miały stanowić nową redakcję *Der Deutsche Bauernkrieg*.

Pojawiające się stale nowości edytorskie dzieł Marksa powodują, że zaistniało zagadnienie rejestracji ineditów.

M. Rubel stwierdza w swej bibliografii, że najważniejsze źródło o niewydanych rękopisach Marksa stanowi komunikat o jego rękopisach dotyczących nauk matematycznych, przyrodniczych i technicznych wydany przez E. Colmana, a przedstawiony przez delegację radziecką na II Kongresie historii nauki w Londynie (w dniach 20. VI—3.VII.1931 r.). Komunikat ten wydano w tymże roku w Anglii w wydawnictwie „Kniga“.

Innym bardzo dokładnym źródłem o ineditach pochodzącym również z Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Moskwie jest wspomniana już, wyjątkowo dokładna i bardzo sumiennie zestawiona biografia K. Marksa *Karl Marx, Chronik seines Lebens*, wydana w Moskwie jako druk z uratowanego z Berlina składu. Kronika ta podaje dokładnie prace powstałe w poszczególnych latach i stwarza przez to możliwość stwierdzenia, czy ukazały się one w druku. W ten sposób można zestawić obeszerny spis dotychczas niewydanych prac, przechowywanych prawdopodobnie w rękopisach.

Również wspomniany już Instytut w Amsterdamie, w którym są przechowywane rękopisy Marksa uratowane z Berlina, zestawil prowizoryczny spis tych rękopisów, który ma być ogłoszony w „Przełądzie“ wydawanym przez ten Instytut. Ogłoszono tam już np. listy Marksa do swych holenderskich krewnych⁴⁶. Do ważnych znaj-

⁴⁵ Wydawnictwo to obejmuje 2 tomy pod redakcją Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina-Stalina (obecnie Marksizmu-Leninizmu) przy KC SED. Tom 1 ukazał się w 1953 roku, tom 2 w dwóch częściach, obie w 1954 roku.

⁴⁶ „International Review of Social History“, Amsterdam, 1956, tam artykuł Blumenberga *Ein unbekanntes Kapitel aus Marx Leben. Briefe an die holländischen Verwandten*. W Amsterdamie znajdują się też oryginały (fotokopie w Moskwie) rękopisów matematycznych Marksa z 1863 roku. (O nich pisał D. I. Struik w „Science & Society“ New York, tom XII, 1, 1948, s. 184—196, por. Rubel, op. cit., s. 229).

dujących się w Amsterdamie ineditów należą czekające na ogłoszenie rękopisy protokołów posiedzeń Rady Naczelnej I Międzynarodówki (1864—1876) z wystąpieniami Marksa. Protokoły te zostały częściowo wydane w ramach *Soczinienia*.

Między innymi źródłami o ineditach chciałbym wskazać na przypisy do *Grundrisse der politischen Oekonomie, Rohentwurf*, gdzie znajduje się szereg powołań na takie niewydane rękopisy⁴⁷.

Do niewątpliwie najciekawszych ineditów należą przechowane rękopisy drugiego i trzeciego tomu *Kapitału* sprzed redakcji Engelsa, jak też ogromna ilość wyciągów i uwag Marksa do czytanych dzieł, które też czekają na wydanie, nie mówiąc już o zapowiedzianych tomach *Theorie über der Mehrwert*.

Można się więc spodziewać, że sensacje edytorskie prac Marksa będą się powtarzały jeszcze przez dłuższy okres, gdyż liczba ineditów jest jeszcze bardzo duża, jak np. coraz większa ilość identyfikowanych artykułów w „New York Daily Tribune“ czy też w innych czasopismach⁴⁸.

Chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na to, że wśród niewydanych rękopisów znajdują się także teksty dotyczące spraw polskich. Już bibliografia Ernesta Draha notuje istnienie w Archiwum S.P.D. w Berlinie rękopisu obejmującego ponad 60 stron pt. *Polen, Preussen, Russland*. Była to rozpoczęta a niedokończona praca Marksa z początku 1863 roku, o której pisze on do Engelsa w listach z 17 i 20 lutego, jak też 29 maja, a Engels do Marksa 19 lutego 1863 roku. Znane jest tylko kilka cytat z tej pracy zawartych w wydanej w 1942 roku przez E. P. Kandela i I. I. Preissa broszura *Marx und Engels über das reaktionäre Preussentum*. Broszura ta wyszła jako praca Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina i została przetłumaczona też na język polski⁴⁹.

Powyższa broszura cytuje jeszcze dwa rękopisy Marksa, w których mowa o sprawach polskich cytowane pod tytułami: *Prusacy (kanalie)* i *Prusacy (wojsko)*⁵⁰.

⁴⁷ *Anmerkungen und Quellennachweis*, s. 988—1057 w wydaniu Dietza z 1953 roku.

⁴⁸ Też i na terenie Polski są takie inedita, jak np. przygotowane przez autora tego artykułu wydanie 56 niewydanych korespondencji K. Marksa z „Neue Oder Zeitung“.

⁴⁹ Miałem w ręku II wyd. polskie z 1945 roku pt. *Marx i Engels o reakcyjnym prusactwie*, Moskwa, Wydawnictwo literatury w językach obcych, objętość 61 stron.

⁵⁰ Powyższe rękopisy są cytowane w tej broszurze na str. 12, 15, 16, 17, 18, 19 i 20.

Wracając do aktualnych poczyniń wydawniczych trzeba wspomnieć, że Instytut Marksa-Engelsa-Lenina opracował nowe wydanie zgodnie z rękopisem *Theorien über den Mehrwert*. Wydanie to zapowiedziane w 1950 roku, rozpoczęto w 1954 roku ogłoszeniem I części I tomu w Berlinie w tekście oryginalnym i w Moskwie w tłumaczeniu rosyjskim. Ten sam Instytut wznowił wydanie dzieł zbiorowych Marksa i Engelsa. W przedmowie do I tomu zapowiedziano, że wydanie to zawierać będzie tłumaczenie pełnego tekstu IV tomu *Kapitału (Teorie o wartości dodatkowej)*, dalej że rozszerzono liczbę prac z „*Neue Rheinische Zeitung*“ jak też korespondencji z „*New York Daily Tribune*“. Niestety i w tym wypadku podkreślają wydawcy⁵¹, że wydanie to nie jest wydaniem pełnym, akademickim. Przedmowa do pierwszego tomu stwierdza, że wydanie to jest zaplanowane na 30 tomów, to znaczy, że obejmuje ono niewiele ponad połowę zaplanowanych przez Rjazanowa prac. Ostatnio rozszerzono zamierzenia redakcyjne do 40 tomów. Wydanie to wychodzi równoległe w Moskwie i Berlinie.

Wynika z tego, że jeszcze trzeba będzie poczekać na podjęcie pełnego wydania pism Marksa, na kontynuację zainicjowanego przez Lenina wydania jego wszystkich dzieł⁵².

⁵¹ Przedmowa do drugiego wydania, t. 1, 1955 s. VI. Dotychczas ukazały się: t. 1—4 w 1955 r., t. 5 i 7 w 1956 r., a t. 6 i 8 w 1957 r.

⁵² W okresie ostatnich lat ukazało się na zachodzie kilka wydań dzieł Marksa o charakterze zbiorowym, które jednakże nie przyniosły nowości edytorskich. Są to:

Oeuvres complètes de Karl Marx par J. Molitor, Alfred Costes, éditeur. Od 1923 r. szereg serii, w 1952 r. było ponad 40 tomów.

The Civil War in the United States, By Karl Marx and Frederick Engels. New York. International Publishers 1937 (s. XXV + 325).

Revolution in Spain. By Karl Marx and Frederick Engels, New York. International Publishers 1939 (są tam artykuły z „*New York Tribune*“, „*Putnam's Magazine*“, „*New American Cyclopaedia*“).

Karl Marx, Articles on India, People's Publishing House, Bombay 1943 (główne artykuły z 1853 r.), s. 93.

Marx in China 1853—1860. Articles from the „New York Daily Tribune“ With an Introduction and Notes by Dona Torr. Lawrence & Wishart, London 1951, s. XXIII + 98.

The Russian Menace to Europa. By Karl Marx and Frederick Engels, A. Collection of Articles. Speeches and News, Dispatches, Selected and Edited by Paul W. Blacktook and Bert F. Hoselitz The Press, Glencoe Ill, 1952, s. 228.

Karl Marx, *La Russie et l'Europe, Première édition intégrale*. Wstęp pt. Marx et la puissance Russe napisał Benoit P. Hépner, Paris, Gallimard, 1954.

Zestawienia tego nie pretendującego do kompletności, dokonano przede wszystkim na podstawie danych zawartych w cytowanej bibliografii M. Rubela z 1956 roku.

Dane o polskich wydaniach dzieł Marksa i Engelsa znaleźć można w bibliografii wydanej przez Bibliotekę Narodową pt. *Marx i Engels w Polsce*, Warszawa 1953.

ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАРЛА МАРКСА

Первые попытки опубликования произведений К. Маркса при его жизни, предпринятые Г. Вежером (1851), Мейером (1869) и вrocławским издателем А. Гепнером (1877), не увенчались успехом.

Решение съезда в Копенгагене (1883) равно как и планы Мейера (1884), касающиеся издания трудов Маркса, также не были осуществлены, так как Энгельс, оставивший за собой право располагать литературным наследством Маркса, не мог из-за недостатка свободного времени заняться этим делом. По той же причине не был претворен в жизнь план издания им совместно с Бебелем более мелких произведений Маркса.

Рукописи Маркса находились у Энгельса, по указанию которого после его смерти выпуском этих трудов должны были заняться Бернштейн и Бебель при соучастии дочери Маркса — Элеоноры Эвелинг. Указание это сильно задело Каутского, но так как он пользовался большим доверием дочерей Маркса, то часть рукописей отца они передали ему и Мерингу. Это стало причиной длительного спора, затормозившего работу над изданием сочинений Маркса.

К числу важнейших изданий литературного наследства Маркса принадлежит выпущенное Мерингом в 1902 году сочинения Маркса и Энгельса, относящиеся к 1841—1850 гг. В этом издании Меринг выделил ряд произведений, которые публиковались впервые.

В 1905 году Каутский приступил к изданию „Theorien über den Mehrwert“, внося значительные изменения редакционного характера.

В 1913 году Бернштейн и Бебель выпустили в свет переписку Маркса и Энгельса, причем изъяли одну пятую текста.

Рязанов издал в 1917 году другие произведения Маркса и Энгельса, написанные ими в период 1852—1856 гг.

После октябрьской революции были созданы совершенно новые условия для выхода в свет сочинений классиков марксизма. По указанию Ленина. Институт Маркса-Энгельса под руководством Рязанова приступил к собиранию подлинников и копий всего литературного наследства Маркса и Энгельса. На основании этого огромного материала в 1917 году было предпринято первое подлинно научное издание трудов Маркса и Энгельса на языке оригинала: *Marx—Engels Gesamtausgabe* (MEGA). Это издание, рассчитанное на 40 томов, после выхода 11 томов было приостановлено в 1935 году. Параллельно выходило русское издание, состоящее из 29 томов (последний том был выпущен в 1941 году); которое не включало всех произведений Маркса и Энгельса и, как отмечает автор статьи, подвергалось многократным изменениям редакционных концепций. Некоторые труды основоположников марксизма было выпущено другим издательством московского Института, Архивом Маркса-Энгельса, в двух сериях. Первая серия до 1932 года выходила в Германии (5 выпусков), вторая — в Москве (до 1952 года 12 выпусков). Кроме MEGA в Москве было издано в 1941 году „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“.

THE HISTORY OF THE PUBLICATION OF THE WORKS OF KARL MARX

None of the attempts, undertaken by H. Becker (1851), Meissner (1869), or the Breslau bookseller, Hepner (1877), to publish Marx's works while he was still alive, was successful.

Nor were the Copenhagen Congress (of 1883) resolution, or the intention of Meyer (1884), to publish Marx's works, materialized: for the reason that Engels, who had reserved for himself the right to dispose of Marx's literary, had no time to set about the task of its publication. As a result of that, nothing did similarly come of the plan to publish, together with Bebel, some of the smaller works of Marx.

Marx's manuscripts were kept in the possession of Engels, and on his death, the person he authorized to look after their publication, apart from Marx's daughter, Eleonor Aveling, were Bernstein and Bebel. That offended Kautsky, and, since he enjoyed the esteem and trust of Marx's daughters, they entrusted him and Mehring with some of the manuscripts. A long dispute ensued, causing further considerable delay to the publishing projects.

Of the most important editions, we must quote Marx and Engels's Works of 1841—1850, published by Mehring in 1902. A number of works are excluded in that edition as unknown.

In 1905, Kautsky started to publish the *Theorien über den Mehrwert*, introducing some very considerable textual changes.

In 1913, Bernstein and Bebel edited the Correspondence between Marx and Engels — leaving out one-fifth of the whole.

In 1917, Marx and Engels's works, dating from the years 1852-56, were published by Ryazanoff.

The October Revolution created entirely new possibilities for the publication of the classics of Marxism. On the recommendation of Lenin, the Marx-Engels Institute, directed by Ryazanoff, set about collecting the originals and copies of all the heritage of writings by Marx and Engels. With all that mass of material, the first truly scientific edition of the works of Marx and Engels, or the so-called MEGA, was started in 1927. The edition, planned to comprise forty volumes, was stopped in 1935, after the issue of the first eleven volumes. The Russian edition, which was being published alongside the original one, and was composed of 29 volumes (the last one being issued in 1941), does not contain the complete works of Marx and Engels, and, (as the author demonstrates in his article) has undergone a series of alterations at the hands of the editors.

Apart from the above editions, some of the works have also been published separately by another publishing institution of the Moscow Institute, the Marx-Engels Archives. They came out in two series: the first, issued in Germany, included five volumes and continued to appear until 1932; the second came out in Moscow, and until 1952, counted twelve volumes. Outside the MEGA edition, the years 1939 and 1941 saw the publication in Moscow of the *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*.